13 вересня — чортине число, і цього чортиного числа трапилася нетрагічна історія в крамниці Григорія Федоровича Головатого. Це було в неділю, в неділю восени, коли хуторяни, навантажуючи у загони цілолітній урожай, дякують богові за дощики й роси, за жита й пшениці.

То от саме в неділю куркуль Северин Вакулович Китайгора продав півтори сотні пудів пшениці і заїхав до Григорія Федоровича з цієї нагоди хильнути й закусити. Він замозив півфунта ковбаси і, пославши якогось хлопчину до вдови Ковалихи по горілку, сів піджидати.

Тим часом до крамниці надійшло з півдесятка червоноградської голоти. Довідавшись, що Северин Вакулович у доброму настрої з нагоди щасливого торгу, вони обступили його, дуже обережно в хвилях натяків і жартів підмовляючи на могорич.

Всі якось раптом згадали, коли, хто і як були у пригоді Северину Вакуловичу. Незабаром з'ясувалось, що один орудував китайгорівською лобогрійкою, другий колись настилав на машині у нього, третій вантажив збіжжя, четвертий направляв його реманент, словом, без могорича справді тут ніяк не обійтися.

— Чи так, то й так,— мовив Северин Вакулович, витяг з гаманця один карбованець і два п'ятаки.

Ці гроші, підхопив Феська Кандиба, котрого, проте, всі червоноградці звади Феським Андибером, і, ніби вломивши ноги, зник за рогом крамниці. За сім хвилин, випередивши на півгонів хлопчину — клієнта баби Ковалихи,— він з'явився, озброєний еліксирами й приладдями веселого бога Вакха !.

— Ось уже й я,— мовив він, виставляючи на мішки з пшоном все, що мав при собі.

— Бачу, козаче,— поважно відповів Северин Вакулович. Ласими очима оглянувши все, що приніс Кандиба Андибер, Григорій Федорович приєднав до всього цього ще раніш замовлені півфунта ковбаси і своїм звичаєм став у дверях, заклавши делікатні руки в маленькі кишеньки жилетки.

Поки Григорій Федорович милувався з цієї червоноград-ської ідилії, Фесько Кандиба перебрав у руки пляшку, показав зуби і з розгону, не підкладаючи навіть поли, дзенькнув долонею в денце. Пробка, наче маленький набій, засвистівши в повітрі, упала на купку горобчиків, що жваво порпались в посліді чиєїсь кобили.

А втім, ця подія й на мить не затримала того, що мало бути. Ось в руках у Кандиби заблискотіли й дзвякнули дві склянки, повні по вінця прозорого напою. Одна з цих склянок опинилась у руках Северина Вакуловича. Він поважно, бо щ все робив поважно, цокнувся із склянкою партнера. Обидва були артисти, тож, блиснувши денцями, склянки стали на своє місце також швидко, як і піднеслись.

Після Феська Кандиби став до зброї шахівський парубок Мусій Прихідько. Він повторив маневр свого попередника з тим хіба винятком, що вакхова зброя в руках у нього затрималась на якусь хвильку довше, ніж у Феська. Це помітили присутні. Отже, ще Мусій не допив і останньої краплі, як склянка опинилась у руках Безродного.

Цей творив правдиві чудеса. Ніхто навіть вусом не встиг моргнути або повести бровою, як обидві склянки закипіли-зашуміли, мов то була не звичайна казенна горілка, а сельтер-ська 2.

Але годі було заспокоїтися на цьому, і Йвана Безродного вже підганяв Максим Захожай, з тієї-таки Шахівки, такий моторний і дебелий хлопець, що пляшка поринула у нього в долонях, як росинка у лопухові.

Згодом Северин Вакулович цокнувся з п'ятим шахівським безштаньком, Кіндратом Кодацьким, і, важко зітхнувши, опустився на той самий мішок із пшоном, де був складений увесь .струмент і припаси до могоричу.

— Закусіть, будь ласка! — Фесько подав патронові головку цибулі, шмат паляниці і прозорий листочок сальця.— Натщесерце хай вороги наші п'ють!

Северин Вакулович узяв той прозорий листочок сала, цибулину, шмат паляниці, потім півфунта ковбаси, потім ще дві склянки горілки — і розквіт. Очі в нього заблискотіли, лице взялося рум'янцем, тільки не яскравим, як буває в дівчаток, а темним хуторянським рум'янцем. По тому взявся в боки, притопнув ногою, промовив:

— От тепер добре!

Дуже тяжко пригадати, скільки чарок вони ще випили по цьому.

Отже, події наростали дуже швидко. Бо незабаром сталося таке: побачивши на прилавку у Григорія Федоровича конус недавно привезеної халви, Северин Вакулович скрикнув:

— Душа моя солодкого хоче! — і хотів підвестися на ноги, та ноги зрадили його, і він тільки рукою махнув.— Фесько, брате мій, подай мені грудочку того анахтемського їства!

Фесько кинувся до прилавка, замовив Григорію Федоровичу фунт халви і в той час, як Григорій Федорович порпався в касовому ящику, розмінюючи Северинові Вакуловичу нову троячку, непомітно підклав у покупку невеличку плиточку господарського біло-мармурового мила.

Можна говорити що завгодно, та коли не одступати від істини, то доведеться ствердити, що цілий тиждень по тому увесь повіт аж за

живіт брався, переказуючи вдесяте й соте, як Китайгора жував замість халви мило. Розжував його до білої піни, і вона, як шумовиння з шахівського Вуліхового пива, білими клаптями падала Китайгорі на бороду, на добру сукняну чумарку, на мішок з пшоном і на святу землю.

Це була весела картина. В найближчих дворах враз захихикали дівчата, зареготали молодиці, покотилися низом чоловічі баси.

Ось що наробив Фесько Кандиба на свою голову. Жарт вийшов йому боком. Про це подбали місцеві власті і приятелі Северина Вакуловича — урядник, монопольщик і волосний писар. Ті владні люди, зачувши про пригоду свого патрона і друга, ніби на крилах змієвих з'явились до крамниці Григорія Федоровича.

Тоді ота голота один за одним черідкою покотилась до волосного правління. Там їх спочатку замкнули до буцегарні, а потім послали сторожа в кучугури по шелюг. Ніяке дерево не дає такого цьвохкого лозиння, як шелюг.

День, що з нього почалися пригоди Феська Кандиби, був, як уже сказано, неділя. Наталка, вставши раненько, наварила борщу, напекла пирогів, нагодувала рябенькі дві курки — материзну — і, гарненько причепурившись, покопотіла до церкви, щоб потрапити хоча б на середину служби.

В церкві Наталка тихенько молилась богові, з цікавістю позирала на молоденьких святих, намальованих на іконах на стінах, а також і на живих молільників — русявих і чорнобрових. Та як не дивилась, а не могла побачити нікого й нічого кращого за свого Феська.

Щоб відігнати спокусливі думки, Наталка жваво вимахувала ручкою, кладучи один по одному хрести, закінчуючи вже шостий десяток. Заклопотана цією справою, вона й незчулася, як у церкві почали співати "достойне", і молільники, збиті чорною важкою отарою, гупаючи об

підлогу семипудовими святковими чоботами, посунули на паперть, захопивши в свою хвилю й Наталку. Все ж вона встигла покласти останній, шістдесят перший хрест молоденькому святому — Юркові Змієборцеві — і лише по тому поспішила додому.

Не будемо говорити, як вона йшла вулицею, як милувалися з її ходи й статури сільськхі кумоньки, як прикидали, чи личила молодиці її новенька корсетка, а також чи не були в неї занадто рівні і чорні брови, а рот чи не занадто червоний та ніжки — чи не занадто вони стрункі, як на нашу Наталку.

Отже, молодиця благополучно дісталася додому і, розчер-воніла з ходи, рада, що зараз пригорнеться до свого милого Кандиби Феська, одвернула сінешню завертку і увійшла в дім. По цьому вона зникла з очей безтурботних кумоньок.

Відчувши себе наодинці, молода господиня почала лагодити на стіл, час від часу позираючи у вікно, а також в маленьке дзеркальце, звідки ка неї дивилися такі задьористі оченята і такі пухкі губки, що їй ще більше затакцювали ніжки і зарум'янилося не знать чого лице.

В сінях біля дверей заторготіло. Наталка швидко обернулась назустріч Феськові. А він, одхиливши двері, лагодився саме, нагнувши голову, щоб не зачепитись за одвірок, увійти до кімнати.

Фесько Кандиба й справді увійшов, широко розставляючи ноги. Вік ступав ними так обережно, ніби простував через хибливу кладку. Наталка радо скрикнула: "Хвесю!" — і підбігла до мужа пригорнутись і поцілуватись, хоч така лірика й не завжди трапляється на нашій благословенній Червоно-градщині. Та цим разом трапилося саме так. Фесько Кандиба ніжно усміхнувся — показав низку таких білих зубів, що білизні їхній могли б позаздрити Казбек 3 із Ельбрусом 4, коли б вони були здатні на це. Він усміхнувся, але лагідно одхилив від себе щічки, ручки і губки й лагідно мовив:

— Обережно, люба... Щось я сьогодні став недоторканий... Наталка, насторожена, ніякова і цікава все знати, глянула

у вічі Феськові, і губки її скисли, вималюзавши гірку образу, кинули з любов'ю і застереженням:

— Ти вже встиг випити?!!

Фесько, намагаючись втримати рівновагу, відмовив якось чудно:

— Не тільки випити, а й закусити. Еге ж...

Наталка, привчаючись до ролі справжньої жони, ще раз гірко посміхнулася і з рештою дівочої лагідності і ніяковості — вони ж тільки цього року побралися,— запитала:

— А що ж робити з борщем, пиріжками, кашею?

— А ти, будь ласка, саменька їж...

— Ну вже коли так, хоч сядь посидь за столом. І мені веселіше буде. Каша в мене сьогодні вийшла пухка та висока...

— То й їж, моя мила, а з мене вже досить...

Фесько сперся руками на рубець столу, широко розставив ноги і почав мило дивитися на Наталку, а та, стурбована і мучена неприємними відчуттями, не так вже їла, як пеклася. Зрештою поклала ложку й сказала своєму молодому мужеві, що це чортзна-що! І чому він мучить її та витріщує на неї свої біараня-чі очі? А коли п'яний, то хай приляже, як робиться в таких випадках скрізь на всьому білому світі.

— Та вже що правда, то правда, моє миле золото,— сказав Фесько Кандиба і, не одриваючи очей від Наталки, таємниче докінчив: — У таких випадках хоч-не-хоч, а мають люди лягати...

Від цих слів Наталка вже зовсім зчервонілася, адже біля неї стояв сам Кандиба, молодий, завзятий. Мабуть, і мертвій, бачивши його, затремтіло б і забилося дурне серце.

— То дай хоч обіду доїсти,— розгублено, внівець розхвильована сказала Наталка і так несподівано зітхнула, що їй на корсеті одскочило аж два ґудзики. Коли ж вона нагнулася, щоб їх узяти, то мало не зомліла і вже не знала, що робити.

— Ну чого ж ти стала? Моторніше, серденько,— мовив Кандиба і пригорнув її злегенька до себе.

— Я зараз, зараз,— упала на груди йому Наталка.— Але ж хіба можна це вдень і щоб вікна були не затулені? — Зробивши таке зусилля, ніби гору підіймала, Наталка одірвалася від Феська і тремтячими руками затулила вікна. Далі, осяяна пітьмою, розгорнула обійми, як крила, і полинула до свого милого, бажаного.

— Обережно, обережно, серденько,— мовив Фесько Кандиба, відсторонюючи од себе невимовно прекрасні Наталчині обійми.— Що хоч кажи, а я сьогодні таки упився...

По цих словах Кандиба упав лицем на подушку і залишив Наталку такою гнівною, що на клаптики пошматувала б цього гіркого п'яницю. Поки вона це робила в думках, Фесько Кандиба встиг звільнити себе від сорочки і так лежав, як Ной 5 у курені, легенько постогнуючи.

Цей ледве чутний стогін, ніби маленька палюча жаринка, упав у душу гнівній молодиці. Вона опустила руки (бо їх так і тримала не знати для чого: для обіймів чи задля кари), розтулила губки і з тривогою

дитяти і скорбної матері разом поглянула туди, де лежав Фесько, увесь посічений, пошматований, посмугований, построчений з меншенькими й більшенькими краплинами крові.

— Ой лишенько, що ж це таке?! — упала вона на ліжко і, за звичаєм усіх жінок, які жили колись, живуть і будуть жити, заголосила, промовляючи час від часу: — Яке страхіття! Яке страхіття!

— ї таке скажеш,— вичекавши належну паузу, відмовив Фесько.— Воно тільки здається таким. А коли б ти тепленькою водицею все позмивала, а зверху помастила б свіженьким вершечком, картина швидко змінилася б. Це річ перевірена. ї не раз. Пам'ятаєш, як конторщики одлупцювали Петра Сенченка, отого, що зараз на "Принцесі Марії" плаває? Сестра його, Варвара, розповідала, що страшно глянути було, а од свіжого вершечка все позаживало, зарубцювалося, струпи пообсипалися. Еге ж, кажу, свіженький вершечок — велика річ. Це ж з вершків і сметану роблять, а який смачний продукт ота сметана!

Ойкнувши трохи, Фесько улігся зручніше, повертаючи спину до своєї милої дружини.

— Сметана, кажу, такий продукт, що ні до чого і не порівняти! От, скажімо, візьметься молодиця варити вареники. І не які, а з свіженьким сиром. Знаєш, як це робиться? Перше треба взяти борошна "три нолі" і не в Григорія Федоровича, бо той розбавляє нижчими сортами, а просто у фірменому магазині Кричевського. Там продає Василь Іванович Височин уже з року в рік десять літ, і ніколи на нього навіть тінь не упала, що краде. Батько його в суботники пішов6. А він не прийняв ні штунди, ні церкви. То питаю якось його: "А все ж таки,— кажу,— Василю Івановичу, бог є чи нема?" Каже: "Є". Питаю: "А як його звати?" — "Совість",— відказує.

— Еге, він такий гарний,— обмиваючи Феськові спину та змазуючи виразки свіженьким вершком, обізвалася і Наталка.— Чорнявий, повний,

лице біле, бо, звісно, не на сонці, а в крамниці цілий день сидить. І привітний завжди. "Здрастуйте, Наталко",— скаже. А от ніяк не ожениться...

— То от і кажу,— вів своє далі Фесько Кандиба.— У нього немає того, щоб підмінити сорти. Ти помітила, що до нього по борошно посилають навіть дітей. "Мама казали, дайте п'ять хунтів "три нолі", Опариха перевіряла. То він одважив її Гальці рівно п'ять фунтів, ні на пучку більше, ні на пучку менше, і саме "три нолі"! Та я не про це. Про вареники. От принесла ти від Василя Івановича п'ять фунтів борошна "три нолі", зсипала все у макітру, налила води, вкинула скільки треба солі, розмішала великою ложкою і...

— Та хто ж так готує вареники?! — щасливо засміялась Наталка,— Та то ж не вареники будуть, справжнє хтозна-що! Так готують тісто лише на блини, та й то тільки той, хто не вміє. Це вже справді з тебе ніякий кухар...

Був такий корабель на Чорноморському військовому флоті до 1917 року.

Фесько погодився. З нього справді ніякий кухар, але то байдуже, бо коли оті вареники скласти в макітру, зверху полити топленим маслом, гарно перетрусити, щоб масло укрило всі вареники рівним шаром, та потім зверху облити сметанкою, а сметану присипати легенько сіллю, то за таку страву можна не знати що дати! І Фесько ласо облизався.

— Ой лишенько моє! — забувши про свій гнів і сльози, скрикнула Наталка.— Ти, виходить, справжній ласун! Оце вже що б не було, а таки десь, заробивши тих припасів, наварю таких вареників, що тобі й уві сні не ввижалися!

— Оце гаразд,— зауважив Фесько.— Як будуть припаси, то вже постарайся. А тепер, будь ласка, поглянь, що там з попереком... Щось надто вже там пече!

— Лишенько моє, та тут і клаптика живого нема, все пошматовано, аж шкіра теліпається. І хто це тебе так? Ох боже мій, ох лишенько! Аж дивитися моторошно! — Наталка захлипала, і дві великі сльозини її покотилися по спині Кандибі.— Це ти й за місяць не виходишся!

— То вже якось буде,— відповів покірливо Фесько. І знову засіяв чоло зморшками приємних спогадів.— А то, крім вареників, можна ще напекти пирогів, отих, що з картоплею. Печуть їх на черені, можна й на листі. Мені, як правду казати, найбільше подобаються смажені на сковорідці; знаєш, як це бувало? Покійна мама стоять біля печі та совають сковорідкою, а я отам біля столу. Що вони напечуть три-чотири, а я й поїм; що вони напечуть, а я й поїм. Отак і стоїмо з годину, мама і я; мама печуть, а я споживаю, та до того, що в роті аж бульбашки посхоплюються. Ти, звичайно, теж швидко навчишся так...

Наталка, забувши про розписану Феськову спину, нестямиться. Теж: швидко навчишся так! Неначе вона не вміє! Ану дай їй припасу — масла, сметани, нолівки!

— А це вже обов'язково! — згоджується Фесько.— Як тільки зароблю, так і накупимо всіх припасів...

Так вони собі гомоніли до того часу, поки Фесько, розпарений та змазаний ніжним шаром свіжого вершка, не заснув у ліжку, закутаний у ряднину, поруч з своєю дбайливою господинею.

Фесько Кандиба не мав постійної роботи. З гуртом таких, як і сам, голодранців він вештався на заробітки по всій окрузі і робив те, що випадало. Крутив хвости волам в червоноград-ських економіях, працював куховарським помічником в черво-ноградського купця першої

гільдії Стратона Івановича Чумака. Серед Червонограда стояв гарний барокковий собор 7, хор якого славився на всю Полтавщину. Приємний баритон Кандиби кілька зим радував слух соборних парафіян. Казали люди: "Артист, собачий син! Кропивницький, Саксаганський8!" Та щоб не згинути з голоду, "собачий син Кропивницький" мусив був узяти посаду молодшого помічника у червоноградського комерсанта Панька Грицьковича Шпиталенка при старшому прикажчикові Гарматі, що мав славу червоноград-ського чемпіона гри в дамки, як тоді називалася гра в шашки. Діяльність Феська Кандиби на будівельному складі Шпиталенка налічує три роки, а саме роки 1896—1898. Наприкінці цього строку сталася неприємність. Шпиталенкова якась родичка, безмужня стара діва, наккинула оком на помічника прикажчика першого рангу. Повторилася історія Іосифа Прекрасного із жінкою Потіфара 9. Відкинувши домагання пристаркуватої дівчини, Фесько був обвинувачений в любовній агресії, мусив шукати собі порятунку і знайшов його в бродячому цирку, де виконував ,з честю роль Івана Піддубного 10, звідки утік з черкаськими грабарями на будівництво нової залізничної лінії Карлівка — Костянтиноград — Лозова...

Отже, двадцяте століття застало Феська Кандибу людиною кваліфікованою мало не в усіх галузях людської цивільної праці хліборобської провінції.

У 1901 році батьки-командири згадали про колишню славу Феськових бунтарських прадідів, вирішили, що із нього вийде неабиякий вояка і, згідно з традицією, забрали його в солдати.

Фесько справді не мав наміру споганити військову честь своїх прапрадідів і, вступивши у військову частину не розпитував у добрих людей, де тут кухня, а навпаки — де учбова команда.

Він був спритний, вогнистий, ловив поглядом намір командира і коли брався виконувати наказ, то виконував так, що повітря шуміло й іскри сипалися з його спини, немов був він наелектризований. Таких в армії люблять. І Фесько армію полюбив. Служити в части йому дуже

подобалося. Лише виконуй накази, а про хліб насущний, взуття, одежину подбає начальство.

Року 1904 Феськова частина вирушила на Далекий Схід воювати японця 11. Тут Феськові не пощастило. Під Мугдіном, як солдати називали Мукден 12, ворожа куля наздогнала його, і він мав шість місяців пролежати в госпіталі, після чого був визнаний непридатним до виконання своїх обов'язків. Вихід залишався один — вийти у відставку. І він вийшов, або, як кажуть, його вийшли.

Тепер йому було вже двадцять п'ять років, час, коли людині належить шукати свою прекрасну Єву. Єви Фесько не знайшов, знайшов Наталку в тій-таки Шахівці, звідки й сам був родом. Прізвище в Наталки було Некрій.

Для Шахівки це було рідкісне прізвище, бо т м сусідували Захожаї з Прихідьками, Безродні з Кодацькими, Полянські з Сенченками...

Хто прибився в Шахівку з містечка Сенчі13 — став Сенчен-ком; хто з Кодака 14,— кріпость така була колись на Дніпрі,— став Кодацьким; хто з Дикого Поля 15 — став Полянським; хто просто забрів не знать звідки — Прихідьком став. А от спробуйте зрозуміти, звідки походить прізвище Некрій, з якого пня, з якого кореня, роду-племені? Єдине, що можна з певністю сказати про Некріїв, це те, що таких дівчат, якими були некріївські дівчата, треба було пошукати на білому світі! А може, не треба було й виряджатися так далеко, а завернути в карлів-ську економію з її безмежними цукробуряковими плантаціями.

Історія з милом, а потім з цьвохким шелюговим лозинням упокорила Феська Кандибу. Залишивши напризволяще силові роботи на Червоноградській станції, забитій ешелонами із збіжжям, пакгаузами з пшеницею, відкритими платформами із тисячами п'ятипудових лантухів, чи ще інакше — чувалів, він знайшов тихе пристанище в Наталки на ліжку. Тут він вилежував цілими днями здебільшого в позиції спиною до

сволока, так що мав досить часу надуматися про свою майбутню кар'єру.

Стежок перед ним було багато: в Олянівку — до Каніболо-цького волячі хвости крутити; в Добреньку — до Коваленка.

Коваленко, Петро Іванович, був весела людина. Рік-два тому продав він кілька вагонів пшениці, і купив перший на увесь повіт автомобіль, і став першим на всю Червоноградщину шофером.

Шофером! Ось що не давало спати Феськові!

Не одну годину про шоферську долю попомріяв Фесько Кандиба. Гарний це був шлях, тільки шлях нереальний. Ближчий вів до Вуліхового пивного заводу, що був побудований тут-таки на кучугурах, у Шахівці.

У Вуліха потовплявся увесь цвіт шахівського парубоцтва. Всі, кому насточортіло крутити безаківським волам хвости, перекидалися до Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича.

Та от лихо. Парубоцтва було багато, а штатів ка невеличкому заводі два-три десятки — і все! А далі — млини. Млин Кри-чевського, млин Белого, млин Марголіна, млин Ірхіна. Крім того, ще Земський сад. Ну й своя рідна, шахівська, Безакова економія, змужицька звана просто Безиковою якономією.

Всі ці заклади мали потребу в робочій силі, в першу чергу на силові роботи: косити оті п'ятипудові чували, набивати їх борошном, вантажити й розвантажувати вагони, пакгаузи, відкриті платформи.

Еге ж, силові роботи!

На всю Шахівку на несиловій роботі — продавцем у фірме-ному магазині Кричевського — працював лише один чоловік, згадуваний

Василь Іванович, та ще підлітки-"мазуки", оті, що ставили на лантухах клейма і наліплювали кольорові папірці-артикули, в яких позначалась сортність продукції.

Виробнича Червоноградщина вимагала геркулесів 16. Що ви тут зробите з хлипким здоров'ям, коли ваша норма набити за зміну сто сорок — сто п'ятдесят чувалів борошном? І в мукобої йшли наші шахівські Піддубні.

Чим такий Піддубний дужчий, тим міцніше він тримався на місці, бо, вважайте, де молена заробити такі гроші, як тут?

Цим і вабила мукобійська професія Феська Кандибу. Так спробуй пробитися туди, як там отаборилися такі Піддубні, як Архип Юрко-Кит, Іван Безродний, який, може, і самого Івана Підцубного в дугу зігнув би, Свирид Штеменко-Бугай...

Зіпхнути цих хлопців з їхнього поста була справа безнадійна, і Фесько Кандиба тільки зітхав у подушку. А тим часом він міг заступити кожного з них! Адже ж його доля не покривдила. Хай Івана Безродного він, справді, Зламати неспроможний, так скільки разів сходилися так на так з Архипом, Кіндратом, Свиридом Штеменком!

Фесько ще зітхнув. Силачів у Шахівці скільки завгодно, а місць мукобійських куди менше. А ще ж до млинів пруть хлопці з Низу (міський пригород), з Олянівки, Добреньки! І які хлопці! Опара, Красюк, Дробот — мов перемита пшениця!

Поки Фесько мріяв, на спину йому сіла муха, почала лазити, мацати носиком попід струпами. Фесько обережно повів плечима, стрепенув шкурою, потім підвівся, сів, закинув руку за плече.

Дивниця! Рука вільно перекинулася через плече; спина й поперек, коли він поворухнувся, дали відчуття приємної сверблячки.

"Не може бути?! — вигукнув Фесько.— Невже одужав і все зажило, як на собаці?"

Фесько схопився з ліжка, зробив крок, два, п'ять по кімнаті. Струпи під штанами полупилися, зачіпаються, а не болить!

Фесько стрепенувся. Отже, на бій за майбутнє!

Життя допомогло Феськові. На вулиці під самими вікнами у Кандиби сталася бійка. Билися безаківці з нечаївцями.

Колись половина Шахівки належала Безаку — київському генерал-губернаторові; друга половина — якомусь панкові Не-чаєві. З тих часів і взяли початок шахівські домові війни. В себе на безаківщині ти пан-хазяїн. Хочеш співати — співай, хочеш до дівчини учащать — учащай, хочеш на вечорниці ходити — ходи! Та боронь тебе боже протоптати стежечку до нечаївської Марусини, зазирнути на нечаївські досвітки! Будуть бити тебе, будуть гнати тебе, змусять злізти на тин і кукурікати або гавкати з-під воріт! Колись билися навкулачки, та з розвитком прогресу кулаки замінили на притики й кілки. Найбільш емансипована еліта шахівська вже почала братися і до залізних палиць. Хрестили один одного цими палицями залізними, закрученими вгорі на вісімку.

Становище в Шахівці ускладнялося ще й тим, що безаків-ська економія містилася на безаківщині, а пивоварний завод Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича — на нечаївщині. Тож хотіли цього чи не хотіли добрі люди, а доводилося обом ворогуючим сторонам раз у раз ставати в одну упряжку. Якщо нечаївський Височин Семен Васильович крутив хвоста сірому безаківському волові, то безаківський Лаврентій Кузьмич Зінченко столярував собі, роблячи тару на пивоварному заводі Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича. Біля однієї упряжки морочилися і мукобої — безаківський Іван Кодацький і нечаївський Грицько Чорновіл! Ну хто б міг подумати, що пара волячих хвостів чи ешелон п'ятипудових

лантухів здатні отак упокорити одвічних шахівських супротивників! А таки упокорили!

Та чи ж назовсім!

У Шахівці не було ніякого клубу. За клуб правила пекарня при безаківській економії. Пекарнянські штати складалися з одиниць дівочої статі, до того ж вродливих, співучих, танцюристих, охочих до веселощів, сміху, танців.

Стояла пекарня край панського дворища на межі з густю-щими заростями шелюгу. Вечорами в шелюги стягалися хлопці, як безаківці, так і нечаївці, висилали до пекарні розвідку, бо пекарнянськими дівчатами цікавились також панські конторщики, писарчуки, практиканти, сини управителя, старших службовців і їх приятелі, що з'їжджалися на літо в Шахіз-ку на вакації. Здорові лотри, запеклі! Сенченка Петра упіймавши на пекарні, посмугували так, що чи не з два тижні він поводив плечима, обшмуглюючи засохлі рубці. В це діло на боці писарчуків встряв шахівський чоловік Тимофій Крученко, що служив на червокоградській станції жандармом. Члени пекарського клубу віддячили Тимофієві. Били його залізними палицями з вісімками вгорі; одходив він після цього в червоноградській земській лікарні чотири місяці.

Бачите, яке заплутане становище утворилося в Шахівці, які тут події відбувалися, а надто вечорами, коли додому, в Шахівку, поверталися хвостовики від безаківських волів, броварники з пивоварні Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича, мукобої з млина Кричевського. Не раз тоді тріщали перелази, гупали по людських частиках тіла притики. Цьвохкали залізні палиці з вісімкою з верхнього ..інця.

Коли Фесько вискочив з двору, безаківці — Штеменко Кіндрат, Сенченко Лазур, Прихідько Прокіп саме здіймалися до зеніту. Нечаївці — Височин Кузьма, Денис Бардак, Лари-вон Чорновіл лазили рачки; біля

них валялися вербові наколи, старі, трухлі, несмертельновбивчі. Було тут таке: Штеменко Кіндрат поцілив Дениса Бардака впоперек голови; Бардак Денис спромігся пригостити Лазура Сенченка ломакою поміж вухами, несмертовбивчою; обидва впали, рачкуючи, знову до зброї хапалися; невситимі, жадібні!

З п'ять хвилин Фесько Кандиба озирав поле бою, далі згріб за плече Лазура Сенченка, відштовхнув коліном Ларивона Чорновола, Прокопові паколи швиргонув через тишківський тин. Ті, обеззброєні, криво всміхнулися і почали витирати мазку, якою були помальовані їхні непогані на вроду обличчя. Розлютовані нечаївці Височин Кузьма і безаківець Штеменко Кіндрат крикнули: "Де два б'ються, третій не встрявай!" — і накинулися на Феся.

Коли б хоч один із них належав до мукобоїв або хоч мішко-носів з млина Кричевського, Феськові запевне довелося б погано. Та, на щастя, обоє належали до хвостовиків від безаків-ських волів. Крутити волам хвости не таке вже й силове заняття; хвіст мускулатури в хвостовиків не викохує, і тому здоровецькі зовні хлопці не являли собою особливої небезпеки. Фесько підставив ногу Височинові Кузьмі. Це був хлопець рудий, гінкий; перечепившися через Феськову ногу, він полетів сторч під губенківський тин і потрапив якраз у кропиву.

У Губенчихи, баби Килини, за хатою ріс невеличкий садок. Садок цей дуже принаджував до себе хлопців. Тоді баба Кили-на додумалась і насадила вздовж тину кропиви два ряди. Один ряд кропиви високої, широколистої, з майже непомітними жигальцями; в другому ряду вона використала кропиву гуса-ківську — низеньку, з дрібненьким листом і з такими величезними жигальцями, що їх здалеку видно неозброєним оком. Цю кропиву дід Гусак розплоджував на межнику знову-таки від хлопців; його баба — баба Гуска варила з цієї кропиви напровесні гарні борщі; ну, і крім того, дід Гусак був знавцем лікарського зілля й ту кропиву і ламав, і викопував, і сушив, і в'язав у пучки, і підвішував під стріхою разом з іншим сушеним зіллям.

Обидві кропиви дуже злі, проте дрібнолиста ще начебто лихіша, ніж ота висока, з широким листом. Що ж молена сказати про бідолашного Кузьму Височина, який потонув у зіллі з носом і вухами?!

"Ой, ой, лишенько!" — скрикнув він і запалав так, що ледь-ледь не зайнявся.

Кузьмина поразка викликала благородний гнів двох інших учасників баталії. "Га! То ти так?!" — аж підскочив приборканий перед тим Лазур Сенченко і накинувся на Феська з правого боку. Прихідько Прокіп пішов на супротивника з лівого. Від Лазурового поштовху Фесько подався вліво; від

Прокопаного — вправо; урівноважився. Тоді згріб за чуприну Лазура, згріб за чуприну Прокопа, розвів в обидва боки голови буйні і з розгону буцнув тими головами так, що вони водночас на одній ноті вигукнули. Лазур Сєнченко: "Ой!" Прихідько Прокіп: "Ой, ой!"

— То це ти, Фесю? — пізнавши братню жменю, спитав Лазур.

— Я,— відповів Фесько.

— Еге? — протяг' Прихідько Прокіп.— Так же ж можна і голови порозвалювати!

— Ну тебе к чорту,— вилаявся Лазур Сєнченко і взявся за лоба.— Мислене діло, таку ґулю нагнати!

Так би це й скінчилося, бо хлопці, відсапнувши, починали набирати своєї постійної форми, коли б у справу не втрутився практикант-агроном безаківської економії. Спосіб, яким бувалий солдат нейтралізував підпилих шахівських парубків, припав йому до душі. Яким скарбом у добрих руках може бути цей солдатюга! Так орудувати мужицькими чубами — треба уміти!

Практикант Охрім Денисович походив з довколишніх хуторян, був правою рукою управителя Олександра Григоровича Матісона і в теоретичних поглядах своїх вважався максималістом. Прогрес у нашу країну якщо й прийде коли, то не через нужденне і мізерне мужицьке господарство, а через велетенські латифундії, хоч би отакі, як оця в Безака. Три тисячі десятин! Отут є де розгулятися. Більше таких важелів, і країна зробить гігантський стрибок, щоб знайти своє справжнє місце в шерензі інших великих держав. Але для організації такого стрибка потрібні люди — сміливі, діяльні, ось такі, як оцей голоштанько Фесько.

Господарство мало п'ятдесят десятин лісу — Дубові Гряди особливого призначення.

Дуби найвищого бонітету, як каліфорнійські секвойї, підпирали тут небо. Йшли вони на шпали на вагу золота, і залізничні компанії за щире золото щирим золотом відплачували! Насадження розбите далеко від населених пунктів, тому й вирішено було обійтися тут одним об'їждчиком. Об'їждчиком узяли свого чоловіка — Караїма Явдокима, батько яїсого п'ятдесят років працював на безаківському хуторі прикажчиком і мав славу запопадливого панського" слуги — шахівчани звали його посіпакою. Та Явдоким у батька не вдався, пішов кривою стежкою, від чого в голові у нього створилося сум'яття, яке позначалося тим, що людина була неспроможна відрізнити кишені своєї від панської.

Ліс стояв могутнім прямокутником, витягненим з півночі ка південь. Так у ньому були й дороги прокладені. Та одного разу Окрім Денисович змінив свій маршрут і поїхав на об'їзд не впродовж лісу, а впоперек. Що він тут побачив! Той Явдоким дійшов до такого нахабства, що перестав навіть маскувати крадіжки: пеньки проти сонечка лисніли неприкритими головами!

Караїма Явдокима з лісу довелося прибрати, і ось тепер, дивлячись на Феська, на його спритність, сміливе обличчя, практикант подумав: "Це мене сам бог призвів наспіти на цю розмову солдата з тими

сільськими мурмилами!" І він сіпнув віжками коня так, що дрожки під'їхали просто до мальовничої групи.

— Чим можу служити? — гупнув каблуками Фесько.

Охрім Денисович непривітно повів очима в бік своїх хвостових кадрів, і ті одразу ж позадкували на леваду. Тоді він сказав Феськозі:

— Коли хочеш,, можеш стати до нас за лісничого в Дубових Грядах. З харчами, чобітьми і рушницею. Що скажеш?

— Та от подумаю,— відповів, не хапаючись, Фесько.— Ліс — діло дуже добре. Вийдеш на узлісся, а по степу стрепети, дрохви бродять. Качки на Дикому озері! Скотаренко Сидір каже — диких кіз бачив. А хатина там стоїть, чи Явдоким і хатину на вітер пустив?

— Пустив,— відповів Охрім Денисович.— Але хатину поставимо. Це діло не складне.

Фесько копирснув кущ калачика:

— Гаддя та вужів там у руїнах Явдокимової хати! Та здоровенні! Олексій Безродний одного полоза за хвіст ухопив, так куди! Вирвався. Каже — холодне, бридке, фе! — Фесько аж плечима пересмикнув. Згодом додав: — То я подумаю, а завтра вранці і загляну в контору.

Охрім Денисович кокнув на коня, завернув його на дорогу, їхав, думав і ніяк збагнути не міг, яка сила могла загнати Сидора Скотаренка, Олексія Безродного та, може, й не тільки їх у таку далечінь... Ну, коли б були господарями при конях, але ж шарпачня, голодранці, босота, злидні! На дрохв ходили милуватися; стрепетів слухати! Хе, лірики! Хтось з багатих хуторян наймав дуби красти, пішки. Заїхати в насадження на підводі — значить слід залишити, а так — навалять на

плечі колоду і по цілині до битого шляху, вночі, а там уже й на бричку можна... Охрім Денисович сплюнув.

На другий день вони й домовилися.

З того часу й почав Фесько Кандиба жити в лісі. Він тепер уже ке мав потреби бігти шукати роботи, думати про те, де дістати на хліб, сіль і олію, а діловито щомісяця одержував належну платню.

Наталка й раніше мала великий нахил до куховарських умілостей, а тепер у міру сил почала доводити на ділі, що нахил той не безпідставний був. Пироги, вареники, млинці, пампушки, еге, чого тільки не з'являлося на припічку в неї!

Минув якийсь місяць-другий — і Фесько Кандиба сам став, як пампушка,— білий, повновидий, чорновусий, достеменно козак Мамай п, як був намальований на дверях у шинку в покійного Вакули Китайгори.

Наталка теж почала повніти. Щоб більше вгрузти в ідилію, скопала пустош навколо своєї сторожки, випустила з сіней перші два десятки курчат з квочкою.

Фесько злагодив комбіновану споруду, нижній поверх якої призначався для підсвинка, верхній — під курник.

Незабаром у хаті у Наталки завуркотів кіт добрячої сенчен-ківської породи з Шахівки.

— А отут, Фесю,— якось сказала Феськові Наталка,— поставиш хлівець і загороду для телиці. І попроси в пана латку степу. На нечаївщині лісничому Казаринові віддали горб під жито, а долинку, що під горбком,— під городи. Він там кавуни сіяв. Пам'ятаєш, які уродили?

— Еге ж,— відповів Фесько.— Казарина вони добре прикрутили. Має панську хату, горб, видолинок під горбом. І дітей... Скільки їх у нього, Наталю?

Наталка почала пригадувати, налічила дев'ятеро: чотири дівчини і п'ять хлопців. Найкраще пам'ятала вона Микиту, свого однолітка, все любив співати: "Стук-грюк в віконечко, вийди, серце, на ґаночок, дай коню зсди!" 18. Поки менший був, то й співав, а підріс — угруз у панській економії, то вже й не чути стало.

— Бач, дев'ятеро,— сказав Фесько.— Ще раз кажу — нема цепа міцнішого за оті дев'ять ротів. Казарин перерветься вчетверо, а доведе конторі, що хліба даром не їсть. Випивши, так і добрим людям каже: "Ви вже на мене не гнівайтесь. Мені треба собакою бути. Ну, ціпилно вирізати, бич до ціпа, це зрозуміло, і контора за це ганяти не буде,' а вже щодо сволока і підсішка, то тут, перш ніж рубати, подумати треба. Казарин не почути не може, на те його в лісі лісничим постав/хено. І дано берданку. Отак, люди добрі".

— Еге ж,— відповідала Наталка.— Справді, де йому дітися, коли свого ні кола ні двора! А ротів дев'ятеро, та їх двоє.

Прийшла неділя. Фесько і Наталка подалися в Червоноград на базар. Хромові парубоцькі чоботи Феськові були непридатні для роботи в лісі. Взявся придивлятися до ялових. У Наталки був свій інтерес. У її хатинці, в лісі, тесля, гіркий п'яниця Гнат-ко Клинець, уже угвинтив гак у стелю. Такі гаки повгвинчува-но чи повбивано в усіх шахівських хатах. І не посеред стелі, а сюди, ближче до полу — так у Шахівці ліжко називалось. До таких гаків люди колиски підвішують.

Колиска — це ящик з фігурними стінками і рядняним дном. Вірьовки, пірамідально зведені в одну точку до гака в стелі, називалися вервечками.

Звісно, ця споруда повноцінною колискою ставала лише з того моменту, коли в неї потрапляла лялька, загорнена в пелюшки,— їйасик або Марієчка. Гойдали колиску за вервечки, але не тільки за вервечки. Вервечка добра річ, коли молода мати, сидячи край полу, обома руками колише своє дитя і наспівує. Коли ж вона після цілоденної роботи приляже на піл подрімати трохи, тоді замість вервечки бере в руки смикалку, прироблену до широкого боку колиски. Дрімає мама і все смик та смик за вірьовку, а колиска усе хить та хить! "Люлі-люлі, налетіли гулі!.." 19 Спить мама й колише. Спить Івасичок і колишеться.

І в Наталки гак був угвинчений в стелю, сюди, ближче до полу, а ще треба було розжитися на вервечки та купити й саму колиску. В давніші часи дно до колиски приробляли з ряднини, складеної вдвоє,— міцно й надійно, не прорветься, і не вилетить Івасик. Тепер колискові майстри занедбали старі надійні традиції і денце почали ставити з лантушини водносталь. А вона ж як кисейка сзітиться, гляди — от-от і прорветься. А щоб баки покупцеві забити, розмальовували лантушинку зеленими півнями з величезними червоними гребенями. Задивиться мати на такого півня, залюбується, а про найголовніше забуде.

А Наталка не забула, сказала тому вербівчанському чоловікові, що колиски майстрував і продавав:

— Ото воно таке денце день-два потримається, а далі й обірветься.

Вербівчанський чоловік відповів:

— Он у баби Гуски з парусини поставили. То що, вдержала? Це вже як бог дасть! Бо важить не поткання, а цвяшки. Постав залізні: обіржавіє навколо. Хочеш, щоб колиска сто літ у хаті гойдалася — став цвяшки мідні.

— А ви ж які поставили, дядьку? — спитав Фесько.

— Про мідні це я к приміру тільки сказав,— відповів вербівчанський чоловік.— Он Петро Іванович Коваленко на автомобілі їздить. То я що, на нього дивлячись, своєї Гнідої зречуся? А дзуськи! Бач, яка он — так вухами і стриже, так і стриже, Мілітриса Кирбитіївна! Давав циган десятку, не взяв, а тепер жалкую. Дід Махтій-шкуродер каже: "І задарма такої не візьму. Бо й цурки не діждеться. Здохне по дорозі, що з нею робити тоді?"

— А на плечі взяти? — обізвався Захожай Карпо.

— Не візьме,— відказав його сусіда через тин Андрій Сенченко.

— Чому? — спитав Пугач Микола, теж шахівський чоловік.— Не потягне?

— Та ні, бачиш, хребтина — як пилка: перепиляє плече! Люди пішли в сміх, у регіт. Сміялася й Наталка і тільки

згодом, додому прийшовши, оглянула цвяшки: залізні, та й тих не більше, ніж зубів у баби Захожаїхи.

На базарі Фесько здибався з своїми давніми приятелями Мусієм Прихідьком й Іваном Безродним — з отими, що бенкетували тоді з Северином Вакуловичем та разом і шелюговою кашею закусили.

Край базару стояла шопа — комірчина без вікон, без дверей, з однією покрівлею. І з довгими лавами. Це був пункт, якого ке міг обминути жоден з базарників. Одним боком пункт впирався в ряди, де червоноградські молодиці демонстрували своє хлібопекарське уміння і випікали такі паляниці, що досягали й неба. Пшеничні, на хмелю. Розріже хлібину, і дивовижні пахощі яку завгодно смиренну душу спокусять! З другого боку до шопи підходили ряди з м'ясивом, з гарячими борщами, закусками з вареної яловичини і печеної свинини.

Свинину червоноградські спокусниці шпигували зубками часнику, хто й зарікався скоромне їсти 20 — утриматися не міг!

Третім краєм ота шопа виходила на Дику вулицю. Тут вряд стояли хати Івана Сидоровича Книгочія — легкового візника; поруч неї красувався гарненький дімочок учителів — братів Троянів, слава про вченість яких котилася по всьому місту. Отам біля троянівського дімка й містився поважний будинок заможного крамаря і церковного старости славетного Савелія Сильвестрозича Кривенка. По другий бік базарної площі Савелій Сильвестрович побудував чималу крамницю, де охочі могли б купити, що кому треба: як крейди, то крейди, як дьогтю, то дьогтю, а також скільки треба сувоїв шпалер, гасу й помадки їстівної.

Магазин свій Савелій Сильвестрович поставив при широкій дорозі, що вела з міста на Шахівку. В Шахівці дорога розбивалася на чотири течії. Ліва течія вела на Олянівку, Полівку 21, Петрівку 22; і ще кудись там далі, в піски. Права — круто відхилялася на захід, ішла тут паралельно річищу славної червоноградської річки Берестової. На цій дорозі стояли Мартинівка, Вільховий Ріг, Обазівка 23 і щось там далі за ними. Дві інші течії магістральної шахівської дороги, пронизавши кучугури, якими закінчувалася річкова заплава, виривалися у високі чорноземні степи, що через хутори Вошиву, Гнидячу, Кобзівку пробивалися до Новомосковська і далі. Двадцять або тридцять сіл тулилися до великої шахівської дороги з усіма ЇЇ відніжжями. Оце вони й були клієнтами універсальної крамниці Савелія Сильвестровича. Всяк, кому були потрібні цвяхи, молотки, крейда, гас, синій камінь, сировий ремінь на гужі, черезсідельники, віжки, всяк, кому потрібні були шпалери, скло і коломазь для воза, кабиця для ціпа, помадка для дівчат, — завертав до Савелія Сильвестровича. І діло його кипіло.

Наталка теж спинилася. Взяла три фунти крейди і дві грудочки синього каменю та гарний кусок шпалер. Шпалерами в Шахівці добрі люди прикрашали верхню частину парадної стіни в хаті — від божниці до дверей. І в Наталки, як у людей, буде. Не забула й дьогтю набрати

пляшку. Упадуть на ліс восени роси, взуття враз переведеться, коли його не змазати дьогтем.

Це була одна точка Савелія Сильвестровича. Друга містилася в отому будинку, що, сусідуючи з славетними братами Троянами і Книгочієм, виходив фасадом до шопи. В цьому будинку було чимало гарних просторих приміщень. Найкращі з них, на першому поверсі, він здав під монопольку. Так називалися тоді спеціалізовані державні крамниці, в яких продавалася горілка. Чисте велике приміщення монопольки було заставлене сосновими полицями, а на тих полицях шеренги, шеренги пляшок великих, середніх, малих і зовсім дрібних.

В монопольках за мокопольщиків раз у раз працювали відставні фельдфебелі, унтер-офіцери, офіцери молодших чинів. Особливістю монопольки було те, що тут горілку лише купували, пили її добрі люди здебільшого під її стінами — "під монополькою". Але тут, на базарі, за місце, де добрі люди священнодіяли над пляшками, чвертками, восьмушками, правила шопа. Отут, і в самій шопі, і під шопою, збиралося все братство, охоче хильнути, посидіти, погомоніти, перекинутися словом-другим.

Одвідувачі шопи поділялися на дві одміни. Одміна постійна, стала, складалася з шопівських невивод, якими була різна червоноградська шантрапа, п'яниці, злодюжки, босота, "верблюди". "Верблюди" обживали шопу лише наприкінці базарного дійства, зранку ж прогулювалися поміж возами, поміж рядами — стежили за багатими міщанками й паніями з важкими кошиками. Розносити по квартирах ці кошики й було спеціальністю "верблюдів".

У другу одміну входив увесь той базарний люд, що забігав під шопу на часинку, випивав тут чарку-другу й біг далі допродувати непродане. Були й міцніші любителі чарки. Ці розсідалися на лавках на довший час. З хлібного ряду приносили паляниці, з м'ясного — грудки вареного м'яса, обкладалися цибулею, огірками, редискою. Незабаром це інородне ядро обростало стінками з шопівських невивод. ї запалений

світильник веселощів курів фіміамом цілий день. Інколи один кущ поділявся на два-три, іноді навпаки кілька кущів об'єднувалися.

Веселий гомін тоді закручувався у витки потоків такого напруження, що всі чоловічі голови на базарі мимохіть оберталися в один бік — до шопи. Веселу вдачу мали босі червоноградські, шахівські, олянівські й добрянські чуп-риндарі!

Северин Вакулович теж шопи не проминав, тут купчилася вся голота, яка в косовицю і жнива чудом якимсь перетворювалася на ту незламну силу, яка одна могла вимахувати косою з ранку до вечора, прокладати покоси від Шахівки до Чорного моря, заставляти лани полукіпками, яких тут часом красувалося більше, ніж зірок на Чумацькім Шляху 24.

Северин Вакулович ходив, нюхав, прислухався, придивлявся. Душу радувала ця незмірима повінь тих голоштанників. Закон відомий: чим більше — тим дешевше! І від цього душа раділа. І він ходив веселий, доброзичливий, приязний, здоровкався, бравшися за шапку здалеку, ручкався зблизька з ким попадя — тут не зала засідань земської управи; прислухався, од чарки не відмовлявся, випивав гучно, закушував смачно — огірок так огірок, цибуля так цибуля! І все хвалив добрих людей, все дякував: "От спасибі! Коли б то ще перехилить довелося! Бо за тією роботою і вгору глянути ніколи! Сказано, хазяїн! Самих волів ондечки скільки пар! А пшениці, вівса, гречки?! І всьому цьому лад треба дати. Хліба шматка проковтнути ніколи!"

Якщо Северин Вакулович грав у своячка, то Стратон Балковий, таки ж наш, шахівський, був любителем театрального дійства, непевного і незримого! Вправність рухів і ніякого шахрайства! Предметом своїм він обрав артезіанську кишеню Северина Вакуловича.

І тут зустрілося два погляди на логіку речей. Северин Вакулович брав ставку на глибину. Чим глибша, тим краще. Спробуй пробитись у ті

глибини, щоб готовий до нього експортер тисячних урожаїв пшениці не відчув дотикання стороннього тіла! Стратон Балковий таку логіку вважав пережитком чумацьких часів. Довгі пальці його були довершено натреновані на тонких хірургічних операціях. Лобові атаки він, як артист, зневажав.

Отож широкі запорозькі шаровари Северина Вакуловича він розітнув спочатку вздовж над кишенею, потім впоперек; операція впоперек диктувалася застарілою звичкою Северина Вакуловича пристібати гаман до потаємного ґудзика, вшитого у кишені. Стратонів інструмент перетнув у належному місці оту страхову пуповину, і гаман, як зріле яблуко, сам упав йому у широку долоню.

Фесько із захопленням стежив за цією операцією. Вирізаний гаман Стратон звичним невловимим рухом пустив низом під ближчу лавку. Тут мав сидіти і сидів уже настренчений Стратонів друг Вергун Полікарп, що з Олянівки.

І тут сталося таке: в той час, як Полікарп уже нагнувся, щоб перехопити китайгорівський гаман, чиясь важка рука упала йому на потилицю. Це зводив рахунки Панько Семиво-лос Удар Семиволоса вибив Полікарпа з рівноваги, він сильно схитнувся, але не впав, обернувся і дав Семиволосу здачі. Семиволос на випад відповів ураганним ударом.

"Рятуйте, добрі люди, вбивають!" — рявкнув скільки сили Стратон Балковий, двигонув з усієї сили групу бійців із двох, одкинув їх набік, зробив вигляд, що й сам покотився, та коли завів голову під лавку, то побачив, що там було порожньо. Хтось третій встиг уже погосподарювати.

Бійкою під шопою і закінчувався базарний день.

Феська Кандиба теж почав збиратися додому. Вже за базаром, біля відомої крамниці Савелія Сильвестровича Кривенка, їх наздогнав Самійло Чіп, господар п'ятдесяти десятин. Розмальована його тачанка сяяла блиском свіжих фарб, з яких найбільше Самійла вабило зелене-зелене поле й коричкево-білі квіти на тому полі. У будень Чіп запрягав звичайних виїзних халащаних коней — Гнідка й Воронька, та в свято впрягав у тачанку жеребців — диких змиїв. З гори Самійло пускав їх так, що вони щомить відчували його руку, залізну й несхибну, та коли вже доїжджав до мосту через Берестову, то віжки тут попускав, замахував батогом над головою, цьвохкав ним. Відчувши волю, коні зривалися з місця учвал. Цокіт копит, гуркіт кованої залізом тачанки, пронизливі чопівські посвисти, вигуки: "Гей-гей! Роздайсь, море, Чіп додому їде! Гуляй, душа,— твій день сьогодні!" — летіло над мостом, над греблею.

Все живе сторонилось, підбивалось до поручнів; молодиці хрестились: "Хай бог милує, ач, який скаженюка!"

Зачувши вирування на греблі, Шахівка поспішала зместися з дороги до воріт, під типи. Зінченко Марко Григорович якось не встиг зійти з шосе, то там і залишився навіки з розваленою головою; Сенченкова дівчинка, для якої гра в піску серед вулиці була одним із способів її існування, зосталася ціла й неушко-джена: жеребці перестрибнули через неї, колеса обминули. Кинулись люди до неї, а вона навіть і не заплакала, пальчиком тільки насварилася: "Поганий Чіп, бач, увесь баштан розтеряв!"

Тобто поруйнував. Тут теж формула своя існувала. Награються діти піщаними хатками і садками, то й беруться їх розтоптувати, проказуючи при цьому: "Хто робив — той теря". Кричать також одне одному: "А чого ти розтеряв мою хатку!"

Трохи нижче від крамниці Кривенка, якраз проти того місця, де вали славнозвісної колись більовської фортеці здіймаються найвище і де в них пробито хід на базар, Феська наздогнав Пантелеймон Калістратович Гнида, теж на тачанці, тільки не в коричневому з білим квітку на

зеленому полі, а в квітку синю з білим на такому самому зеленому-зеленому полі. Гнида мав тільки двадцять п'ять десятин, і тачанку його мчали не жеребці-змії, а жеребчики-стригунці: зміїв не тримав Пантелеймон Калістратович, а повноцінну кінську силу беріг для роботи у полі. Та легка тачанка і стригунцям виграшка!

Потім Фесько й Наталка наздогнали — і це дуже важлива обставина — Григорія Федоровича, як він сідав на візника. Візник завернув не у виріз, яким спускалось шосе вниз до млинів і до Берестової, а взяв праворуч до Моникового заїзду. Там десь аж за млином Марголіна жив червоноградський міщанин Хрисанф .Уласович Довгопіл — один жилавий міський скупщик.

Скуповував він усе: жито, пшеницю, але уславився не операціями на збіжжі, а операціями на крашанках, так на Червоноградщині яєчка називають.

Він мав власну конячину, віз, якого так перебудував, що поклади тут хоч п'ять тисяч крашанок, не розіб'ється ні одна, бо короб на ресори поставив. І треба ж до цього додуматися!

Це раз. Друге: за поле своєї діяльності він обрав не червоно-градську Соборну площу, не ближчі підступи до неї, і навіть не червоноградський Низ, і навіть не Шахівку, де, як відомо, схрещувалося п'ять доріг, а далекі підступи до Шахівки, і не з боку хуторів, де жив заможний степовий люд, а з боку Гнидя-чого, Вошивого 25у Мартинівки, Добреньки, саме з боку отих сіл, де на двір налічувалося по третині статистичного плуга і по половині коняки. І дороги там тяжкі: все пісок та пісок, ноги не витягнеш, тож спробуй пробитися тими пісками в Червоноград на базар.

З приводу цього Хрисанф Уласович казав своїм клієнтам: "Пробиватись не треба. Це зроблю я, а ви й додому можете повернутись. Що там у вас в клумачку? Крашанки? Два десятки? Грудочка масла?

Кухлик сметани? Гаразд, все це я заберу. Копійки якоїсь не додам, так не треба ж буде плентатися десять верст до базару, як ви?"

Копійка дрібничка, та коли б вона була тільки одна! А то вважайте: за два десятки крашанок не додав копійки, за кухлик сметани не додав копійки, за грудочку масла не додав копійки, за горнятко сиру не додав копійки, а разом полічіть скільки! І не одну ж молодицю він за день серед шляху з Вошивого на Червоноград в пісках обкопійчував, причому робив це так уміло, з таким приязним обличчям, посмішкою, доброзичливістю, що люди ще й спасибі казали: "Як човгати за ту копійку аж у Червоний 26, то хай йому лихо. Хай сам Хрисанф пісок місить, спасибі йому!"

І ось там десь на тих шляхах чи від Вошивого до Червонограда, чи від Гнидячого до Червонограда, чи не доїжджаючи Марткнівки, чи вже за Мартинівкою жив чудій Лодимир Лодимирович Черняховський, панок такий. Служив, служив у земстві, мав двадцять п'ять десятин землі і раптом надумав ту земельку продати за готівку, краще — як увесь клин в одні руки.

Земля в ті часи продавалася дорого, але, незважаючи на це, той клин, мов магніт, притягав до себе очі всієї ділової, тобто грошової, округи.

Хрисанф Уласович аж занедужав, так хотілося йому покласти ту земельку в кишеню. Григорій Федорович теж втратив спокій. До потрібної суми в нього не вистачало дев'яног сто карбованців. А в Хрисанфа Уласовича — сто двадцять.

Григорій Федорович мав два варіанти. Перший — позичити, звісно, під проценти дев'яносто карбованців у Хрисанфа Уласовича. Другий варіант: скластися з ним, купити клин удвох, а потім поділити його навпіл, з таким розрахунком, щоб прирічкові болота, кучугури,

шелюжища відійшли Хрисанфу Уласовичу, а йому — сірі грунти біля Гнидячого і чорнозем у високому степу.

їхав Григорій Федорович до Хрисанфа і думав про нього: "Він дурний, в Червонограді на Більовці виріс Що він тямить у землі? Йому аби земля, а яка вона — байдуже. Та й чи тямить він щось у цих справах? Чи вміє відрізнити пісний грунт від ситого чорнозему? А грошовитий. Копійку має. Тільки ж і тримать її вміє! Цей даром і гроша на вітер не викине! Цікаво, скільки він заправить процентів? Певне, нагоди не проґавить, злупить... А таки злупить! Та й дурний був би, коли б не злупив! От коли б він до Григорія Федоровича удався, скільки б з нього злупив Григорій Федорович? Десять, двадцять? Е, ні, вибачайте! Йдеться ж тут не про ці дрібниці, а про те, що Хрисанф Уласович за допомогою тієї сотні карбованців багатирем може стати! Землевласником! Це тямити треба. Був задрипаним обкопіювачем і раптом випинається на зовсім інший п'єдестал, на той п'єдестал, де купчиться червоноградське панство: обидва Коваленки — Петро Іванович і Григорій Іванович, Гриневич, пан на всю губу, Родзенко, генерал Надаров, міський голова Бєлий, директор гімназії Коваржик! От яку силу мають ті сто карбованців, що їх не вистачає у Хрисанфа Уласовича, отож, добрий чоловіче, хочеш вискочити в панство,— плати проценти. І плати як слід. Сто на сто! І ні копійки менше!"

Отак до цієї зустрічі готувався Григорій Федорович.

Хрисанф Уласович теж готувався до неї. І думав про Григорія Федоровича так: "Він не дурний, жила, копійку в руках може тримати. І голову. має на в'язах. Розуміє, що мені сто двадцять до зарізу потрібні. І буде лупити. Цього не вчити його. І він, Хрисанф Уласович, не поскупиться. Хоч і сто на сто! Бо... невідомо ще, як все діло обернеться!"

Хрисанф Уласович опустив голову на руки, задумався. В уяві перед ним постав босовило Сокур, знаний на Слобідці, що при Червонограді, як обкрадач могил, злодюга. Три роки тому, восьмого вересня, в день народження пречистої діви Марії27, за угодою з Хрисанфом Уласовичем

Сокур прикінчив Сіробабу. Насипав у торбину десять фунтів піску і гахнув Сіро-бабу раз по спині, вдруге під груди. Відбив нирки і легені. Сіро-баба недовго й хворів. Помер так швидко, що Хрисанф Уласович не встиг і боргу йому віддати — шістдесят карбованців з процентами, покійний злупив з Хрисанфа Уласовича п'ятнадцять процентів. Сокур був живий, здоровий, пиячив під шопою. За ту операцію він узяв тоді з Хрисанфа Уласовича п'ять карбованців плюс півкварти горілки, тобто плюс сорок шість копійок, разом п'ять сорок шість. Якщо тепер вони полагодять справу з Григорієм Федоровичем, то доведеться йому, Хрисан-фу Уласовичу, знов удатися по допомогу до Сокура. Досвід у нього який і робота чиста!

Біля хвіртки заторохтіли колеса. Хрисанф Уласович скинувся, визирнув у вікно. Григорій Федорович стояв на тротуарі і розплачувався з візником, старим Стешенком, дурним п'яничкою, що вік візникує, а не спромігся й на путню хату!

Хрисанф Уласович поспішив зустрічати гостя, вийшов аж до хвіртки і загув привітно приємним голосом:

— А видом видати! Слихом слихати! Дорогий Григорію Федоровичу, моє вам найщиріше шануваннячко! — Він уклонився і шанобливо гостя пропустив перед собою. Коли проходили темні присінки, в нього враз думка блиснула: "А коли без ХГокура, коли самому отут, у присінках, обухом?.. А вночі в садку закопати та й по тому?.."

Думка виникла так раптово і з такою силою вдарила Хрисанфа Уласовича в голову, що той аж вперед, до Григорія Федоровича, смикнувся. Порух його передався Григорію Федоровичу—Він хитнувся вбік, думку йому мов жариною опекло: "Стукне отут обухом! І гроші пропали!" Багато грошей Григорій Федорович ніколи не носив при собі, все ж зо дві десятки лежали в партманеті. Від цього лоб аж гарячим потом укрився, і Григорій Федорович тісніше притис партманет до стегна.

Але все вже минуло — і в нього, і в Хрисанфа Уласовича. Гра дурної уяви! Просто в сінях темно було, як уночі, а в пітьмі всяке на думку спадає.

Поки Хрисанф Уласович знаходив клямку, відчиняв двері, обидва вже встигли заспокоїтися.

А Фесько Кандиба з жінкою тим часом чимчикував на Низ, додому. Наздогнали Захожаєву Лукирю. Лукиря маленьке ситечко несла, таке акуратне та гарне! Чорноволова Єлька набрала на кофтину ситцю по шість копійок аршин. Ситець так і вигравав квітами проти сонця.

Ще нижче, аж за самим залізничним мостом в ремісничому центрі, де з одного боку чорніли кузні Рохмана, Бабича, а з другого — кузні братів Черненків, їм назустріч вискочив на своїй тачанці, розмальованій у зелене з жовтою квіткою, сам Северин Вакулович Китайгора і так промчав на своїх конях-зміях, що Наталка Полтавка ледве встигла одскочити набік.

— Тю! — гукнула вона.— Скаженюка!

Легко їй було так вигукнути. Та не в легку історію потрапив Северин Вакулович. Річ ось у чім. Ще в ту неділю він договорився з Чернявським за землю. Северин Вакулович купував її всю зараз з болотами, пісками, кучугурами, шелюгами. А грошей усіх не мав. Сьогодні ж, спродавшися на базарі, нестачу поповнив, та коли вирушив до Чернявського домовлятися остаточно, з'ясувалося, що виторг пропав і замість нього в кишені знайшлася викроєна хрестом дірка.

Це був удар! За ним послідував другий. Григорій Федорович, до якого помчав у Шахівку Северин Вакулович, додому ще не повернувся. Отож і позичити грошей у Шахівці не було в кого. Закусивши губи, аж кров з них чвиркнула, кинувся Китайгора назад, у Червоноград. Там протоієрей, отець Андрій Леви-цький, позичав гроші під векселі, з

процентами, а крім того, брав додаткові проценти натурою. Степовики привозили йому додому кавуни, дині, огірки, цибулю, свіже, квашене.

Тепер Северин Вакулович мчав до панотця повен надій. І рантом, уже проминувши Наталку з Кандибою й іншими шахівчанами, пригадав, що того разу, оплативши Левицькому вексель і законні проценти, він утримався від сплати процентів натурою. Мав привезти і діжечку сиру, й грудку масла і — не привіз. Протоієрей жив самітно, мав вісімдесят років, все що привозили йому за проценти степові боржники, складав у комори, у льох, і там воно злежувалося, пріло, гнило. Позбувшися на старості розуму, він переводив святий продукт, то краще хай його сам Северин Вакулович використає, ніж воно буде гнити в темному льосі здитиненого священика. І не повіз ні сиру, ні масла!

А отець Андрій, як виявилося, не забув про проценти з Китайгори і якось через старого Каніболоцького переказав: "Нагадай Северинові, хай не плює в криницю. Мало чого на віку не буває!" Северин Вакулович тоді й вухом не повів, а тепер, пригадавши все те, весь потом гарячим вкрився. Дорога до отця Андрія була закрита. Замкнена на сім замків.

І Северин Вакулович опустив віжки та заразом з тим і вуха. Завернув коней і виїхав на шахівські луки не шаленим чвалом, як попереду, а знесиленою ступою, шагом.

Отак, плентаючись, і наздогнав Феська Кандибу, його Наталку з новенькою колискою в руках, Захожаєву Лукирю з ситечком, Чорноволову Єльку з її квітчастим ситцем, бабу Захожаїху з поросям. Тут-таки до них прилучилися Мусій Прихідько і Йван Риштак, інакше Наливайко, Випивайло, Барило — як кому.

Северин Вакулович сидів не на колисці, а на передку, на шаньках з вівсом для коней, опустивши голову на руки і поза-стромлявши пальці в довге, чорне, примащене оливою заради неділі волосся. І час від часу підіймав те волосся вгору так, що воно аж тріщало.

Така картина не тільки звеселила, а й здивувала шахівську компанію.

— Ось биймося на що завгодно,— сказав Іван Риштак, дивлячись ка здитинілу постать Северина Вакуловича,— що фортуна його обминула сьогодні.

Фесько Кандиба перейшов китайгорівським коням дорогу, спинив їх, став проти Северина Вакуловича, сказав:

— От бачите, Северине Вакуловичу, ми і знову зустрілися... І скажіть, чи не собачий син Мусій Прихідько: каже, що може карбованця кинути далі, ніж я? Це він, Мусійко?! Та нізащо ка світі!

Виступ Феська був несподіванкою і для Мусія Прихідька. Та він лише якісь півсекунди зачудовано дивився на приятеля, з яким пройшов у життєвому пеклі вогонь, води і мідні труби, і в наступну мить уже став до гри. З виразом цілковитої зневаги під руденькими своїми вусами він сказав пристрасно:

— І ви вірите, Северине Вакуловичу, цьому шалопуту?! Та він за три копійки три дні на все село гавкатиме!

— Це я?! — гримнув, повернувшися до нього, Фесько Кандиба, засунув руку в кишеню, дзвякнув там дріб'язком, а коли руку вийняв — на долоні в нього лелсав новий срібний карбованець. Підкинувши його кілька разів, Фесько сказав: — Йду на десять карбованців. Докинеш — твої будуть. Не докинеш — начувайся. Побачимо, хто загавкає ка всю Шахівку?!

Розбийте заклад, Северине Вакуловичу! Ну! — вигукнув Фесько і виклав на тачанку червоненький банкнот на десять карбованців.

— Що ти робиш, божевільний голодранцю! — скрикнув Северин Вакулович.— Це ж гроші, чуєш — гроші! Не сміття! Коли в тебе є зайві, то замість того, щоб розкидати, позич мені щось! Буду все життя дякувати. Кажу правду, тут грошей так треба, що аж коліна трясуться.

Северин Вакулович казав правду. Думка про двадцять п'ять десятин Чернявського заморочила, сп'янила його. Бо земля була тим, без чого жити не міг. Чим більше землі, тим краще! Треба використовувати кожну нагоду, щоб ще хоч трошечки додати до свого клина! А тут же ж не трошечки, а двадцять п'ять десятин! Збожеволіти можна!

Взяти Григорія Федоровича, Хрисанфа Уласовича. Для чого їм та земля? Щоб орати, ростити хліб, пускати по ній плуги, букери, дискові борони? Де там! Це були купці, перекупщики, їм однаково, що купити і що перепродати, тільки щоб пахло зиском. Це люди без душі, без совісті, без бога. Безбожники, розбишаки з широкої дороги!

А в Северина Вакуловича бог був. Його бог — земля. Його богородиця — свята земелька. Його трисвятителі, сорок святих — зелені ниви від обрію до обрію. І ось, коли ці двадцять п'ять десятин були вже майже прирізані до його клина, на тобі отаку біду!

Пристрасні переживання, тривога звучали в голосі Северина Вакуловича. І це Кандиба відчув.

— Гаразд,— сказав він.— Бачу, що вам справді прикрутило по нікуди. — Фесько засунув руку в кишеню і залопотів там кредитками, неначе пальцем провів по аркушиках товстої книги — псалтиря28 чи євангелія. І підвів очі на Северина Вакуловича.— Коли вам справді потрібні гроші, то чого ж — позичити можна... Тільки з однією умовою.— В кишені знову заспівали тугі кредитки...

— Які там умови! Через тиждень борг поверну і могоричу пий скільки влізе! Горілки не пожалію!..— вигукнув Северин Вакулович, п'яніючи від музики, що линула з Феськового гамана.

— Бачите, Северине Вакуловичу, щодо горілки, так ви ж знаєте, що вона не завжди корисна таким людям, як я.

— А боже мій! — вигукнув нетерпляче Северин Вакулович.— Всяке в людському житті трапляється. Тільки скажи — при чому тут я? Повір мені, чоловіче добрий, що ні сном ні духом не знав і знати не хочу про те шелюгове лозиння. Аж на другий день, прокинувшись у Григорія Федоровича в половнику, почув про ту історію, та так потягло на похмілля, що й думать не став...

— Оце й гаразд,— мирно відповів Фесько Кандиба.— Ми ж із вами завжди були приятелі, тільки все село в один голос іуде про те, як ви нібито наповчали Федосія Вотєтовот: "Всип йому так, щоб до нових віників пам'ятав!" Кажуть, що, сидячи на лаві, ви ще й приказували: "А так їх, так!" Отак було. Цю науку я два тижні видихував — весь хребет облупився. Тут діло серйозне. Щоб залагодити справу, даваймо собі помиримося як слід. Хай усі люди бачать, що на тій події хрест поставлено.

— А що ж ти хочеш? — в передчутті чогось для себе не дуже приємного, спитав Северин Вакулович, ляскаючи по халявах пужалном.

Фесько оживився. Став якимсь лагідним, веселим, добрим, приятелем мало не інтимним. Очі його прозоро засвітилися.

— Хочу, Северине Вакуловичу, небагато, їй-богу! Дрібниці! Хочу покататись на вашій натачанці з своєю Наталкою. Скажу вам щиру правду — нам ніколи не доводилося хитатися з нею у колисці. Та ще в якій колисці! Скажу правду: ні в кого з хуторян немає такої колиски, як на вашій натачанці! Вигулькне з греблі... Хто то мчить? Чия натачанка

співає? Хто у колисці гойдається, наче маківка? Е, хто! Придивіться! То старий, чорт би йоі?о не взяв, Китайгора! Колиска ота, як лялечка, натачанка, як маківка, зелене поле — у жовто-гарячу квітку. Северине Вакуловичу! Розтривожила ваша натачанка мене до самого серця. Дозвольте нам з Наталкою прокататися вздовж і назад по всій Шахівці, га?! Повік не забудемо, дякувати будемо! їй-право. І процентів не візьмемо! Ми з Наталкою на колисці, а ви на передку!

Почувши таку мову, Северин Вакулович зблід, заграв попід шкірою жовнами, вкусив себе за нижню губу, аж кров засочи-лася. Перевів дух, глухо сказав:

— То, може, замість мене на передку сяде Мусій Грач?

— Е, ні,— заперечив Фесько.— Він же ж ні до чого. Не про нього ж люди в селі говорять, а про нас з вами. То ви вже, будь Ласка, не сперечайтеся. А гроші одразу, як тільки скажу "тпруї" — так у ваші руки.

Фесько поклав руку на кишеню. З штанів випиналася добра гуля — капшук для грошей, чи партманет, як тепер заведено казати в Шахівці. Так випиналось знадливо! Фесько засунув руку в кишеню, тернув пальцями, і Северин Вакулович знов зачув чародійний шелест кредиток державного банку. Яка музика! Ще раз тернув пальцями. І ще раз! У Северина Вакуловича аж захололо в грудях. І він сказав якось нецьогосвітньо, піднесено і глухо разом:

— Сідайте! Мерщій!

Сіли. І натачанка рушила. Северин Вакулович на переди як наймит Омелько, а Фесько Кандиба з Наталкою — в колисці.

Біля монополькн стояли шахівські люди: Зінченко Лаврентій, Зінченко Марко, Прихідько Лук'ян, Сенченко Юхим, Прихідько Марко, Кодацький Трохим, Полянський Дмитро. Всі спочатку про свої справи

розмовляли, потім повернули голови. Дивилися мовчки, спочатку посмішки душили, потім дали їм волю, всі лиця їх освітилися, заблискотіли зуби, очі.

— Ні, ви тільки гляньте, що робиться! — вигукнув Трохим Кодацький. — Северин Вакулович Феська з жінкою на тачанці катає! А сам, як Омелько, на передку! Га! Ні, ви тільки гляньте! Ви тільки гляньте!

Але всі й без цього запрошення дивилися й бачили. Зінченко Лаврентій сказав:

— Устругнув! Фесько! Той устругне! Мислиме діло, сісти на хазяйське місце, а з хазяїна наймита зробити, якогось Омель-ка! Це треба вміти!

До них наближалася натачанка. Полянський Дмитро Григорович скинув картуза, замахав Феськові:

— Здоров, хазяїне! Як поживаєш? І де ти такого наймита взяв? І руки не підведе, щоб як слід нагукати на коней! — І гукнув сам: — Но! Давай навскач! Фіть!

Полянський свиснув. Хтось в'юкнув. Хтось гукнув:

— Вперед, коні-змії!!!

Коні зірвалися, рушили навскач. Вслід їм летів свист, тютюкання.

За десять хвилин натачанка була вже під шахівським лісом, званим Крисовою. Розвернувшись тут, рвонула з усієї сили назад і спинилася аж за вигоном, за панським двором проти церкви.

— Тпру! Кінець! — промовив Фесько.— Тут нам і належить устати.— Фесько Кандиба пропустив Наталку.

— А гроші,— важко глипнувши спідлоба, сказав Северин Вакулович.

— Гроші зараз,— відповів Фесько.— Гроші ось.— Він спустився на стремено, прироблене до лівого борта тачанки, потім легко сплигнув на землю. Стояв проти Северина Вакуловича високий, вродливий, вус золотий, очі темно-сірі, веселі.

Фесько дивився Северину Вакуловичу у вічі. Северин Вакулович дивився йому на те місце, де відстовбурчувалася набита грішми кишеня. І дивився, не спускаючи очей, дивився, як зачарований. Фесько ж, не виймаючи звідти правої руки, проводив пальцями по рубчиках кредиток, і вони грали, як грає в неділю в червоноградському Земському саду духовий оркестр: "Я бачив, як вітер берізку зломив 29, коріння порушив, гілля покрушив..."

І тоді над тачанкою, біля тачанки, в повітрі, в очах Северина Вакуловича виникло дивне запитання: "А звідки ж гроші у нього? Стільки грошей? Яка фортуна посміхнулась Кандибі? Може, з неба злетіла якась добра фея, простягла Феськові гаман, сказала: "Нате, Феську, може, пригодяться?" Щось насторожене, недовірливе, гостре виникло в погляді Северина Вакуловича, він глянув Феськові у самі вічі. Фесько осміхнувся до нього, поплескав себе по кишені, спитав у Северина Вакуловича:

— То, кажете, скільки там їх було у вас?

Лоб у Северина Вакуловича вкрився потом, він тернув його рукавом, видихнув згнічене в грудях повітря, і з грудей вилетіло:

— Дві катеринки, десять п'ятірок, дві трояки і дрібних грошей чотири рази по двадцять копійок, і два п'ятаки. П'ятаки нові, мідні, блискотять...

— Зараз все це ми перевіримо, Северине Вакуловичу...— Фесько вигорнув з кишені перерізаний навпіл капшук.

— Це мій, мій! — кинувши оком, скрикнув Северин Вакулович.— Це мій! Мій! Мій!

— Побачимо,— відповів Кандиба.— Він обернувся до короба тачанки, виклав кредитки на сіно.— А ви,— сказав він Северину Вакуловичу,— станьте з того боку.— Дуже не люблю, як хто вовком дише у мене за спиною.

Стали на свої місця. Фесько Кандиба почав лічити катеринки, їх було дві. Виклав п'ятірки — їх було десять. Крім того, дві трояки і дрібних — чотири рази по двадцять копійок. Два п'ятаки, нові, начищені, блискучі. Далі Кандиба все поскладав у капшук, простяг його Северину Вакуловичу:

— Візьміть. Це справді ваш...

Северин Вакулович простяг через тачанку руку. Вона тремтіла. Та коли діткнулась капшука, враз тремтіти перестала. Рожеві надії не зблякли! Земелька Черняховського — двадцять п'ять десятин — не втекла від нього. Вона, тут, тут, у нього в капшукові!

Бляклість і переляк одступили від щік Северина Вакуловича, втекли із його очей. Очі його стали темно-карими, гострими, блиснули, нога сама в стремено полізла, руки засмикалися, намацуючи кінці віжок, що їх так безладно кинув Северин Вакулович десять-п'ятнадцять хвилин тому на передок. Ще мить — і він в колисці! Цьвохнув батогом, цмокнув

губами, випростав руки, попускаючи віжки, і навчені коні, рвонувши з ноги, пішли навскач.

Фесько стояв перед Наталкою, як голуб перед голубкою, завуркотів, і вона почула, як він сказав своїм задушевним ворхотом:

— Ну, погойдалася на китайгорівській натачанці? Ти задоволена? Тобі сподобалося? От у кого колиска! А пружини — як боже дихання!

— Сподобатися-то сподобалось,— відказала Наталка.— Та якою ціною за це плачено?! Як же ж тебе тоді покалічили!

— Ет,— нетерпляче перебив Наталку Фесько.— Діло минуле. Вже давно все облізло, обсипалось, загоїлось...

— А душа? — спитала Наталка. Тінь упала на обличчя Феськові.

— Душа — річ складна,— сказав він.— От скільки часу минуло від тієї пригоди з лозинням, а в душі все ятриться рана... І тільки оце сьогодні начебто перестала спина свербіти. Бо, бач; шарпака, голодранця прокатав на тачанці сам Китайгора — багатир, дука, тисячник. А це ж чогось варто!

1929—1970

1 В а к х — в античній міфології одне з прізвиськ бога виноградарства й виноробства Діоціса. Латинська форма слова Вакх — Бахус

2 Сельтерська (зельтерська) — природна або штучно виготовлена мінеральна соляно-вуглекисла вода.

3 Казбек — вершина в центральній частині Великого Кавказу (Грузинська РСР), 5033 м, вкрита льодовиками.

4 Ельбрус — найвища гора на Боковому хребті Великого Кавказу, що являє собою згаслий вулкан з двома конусоподібними вершинами заввишки 5642 м (західна вершина) та 5621 м (східна вершина). Вкритий льодовиками.

5 Ной — за біблійною легендою, "праведник", який був врятований богом під час "всесвітнього потопу" разом із своєю сім'єю. Через синів Сіма, Хама і Яфета став родоначальником людських рас

6 Батько його в суботники пішов.— Мається на увазі християнська протестантська секта (адвентисти сьомого дня), яка проповідує "друге пришестя Христа на землю", близький "кінець світу". Назва походить від того, що сьомим, сзятковим днем тижня члени цієї секти визнають суботу. В Росії та на Україні адвентисти з'явилися у 80-х роках XIX ст.

7 Барокковий собор — основний стильовий напрям у європейському мистецтві кінця XVI— середини XVIII ст. Для барокко характерні контрастність, урочистість, динамізм композиції, декоративна пишнота. В архітектурі це проявилося у примхливих, складних, часто криволінійних формах, перевантаженні скульптурними оздобами.

' Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859—1940) — український актор і режисер, театральний діяч дореволюційного і радянського театру.

Повторилася історія Іосифа Прекрасного із жінкою Потіфара — Історія про те,. як дружина Потіфара — начальника тілохранителів єгипетського фараона, намагалася спокусити Иосифа Прекрасного. Він був проданий Потіфару й за вірну службу став його улюбленцем, котрому довірялося управління домом та господарством. Дружину Потіфара привабила краса Иосифа. Не домігшись взаємності, вона

зірвала з нього одежу, щоб звинуватити у зазіханні на її цноти. Потіфар кинув Иосифа до в'язниці. Але звідти він щасливо вийшов завдяки своїй неймовірній здатності викликати доброзичливе ставлення всіх, у чиї руки потрапляв.

10 Піддубний Іван Максимович (1871—1949) — український радян— ський спортсмен, професійний борець. Виступав на цирковій арені як атлет— гирьсвик та борець. Здобув світове ім'я "чемпіона чемпіонів", "російського богатиря".

11 Року 1904 Феськова частина вирушила на Дале— кий Схід воювати японц я.— Йдеться про події російсько-японської війни 1904— 1905 рр., яка мала загарбницький характер й велася імперіа— лістичними державами за поділ Китаю і Кореї.

12 Мукден — одна з назв міста Шеньяна (Китай). 1905 р. тут відбулася найбільша битва між російськими і японськими військами під час війни 1904—1905 рр. Російська армія у Мукденському бою зазнала величезних втрат. Результат війни позначився на користь Японії.

13 С е н ч а — село, центр Сенчанської сільської Ради Лохвицького району Полтавської області Розташована на правому березі річки Сули.

14 К о да к — фортеця, споруджена 1635 р. польсько-шляхетським уря— дом на правому березі Дніпра. її засновано з метою ізоляції Запоріжжя від України, куди переправлялися через Кодацький поріг селяни-втікачі. В 1711 р. була знищена, згодом — відновлена як слобода Кодак. Нині перебуває у складі міста Дніпропетровська.

15 Дике Поле — населений пункт Полтавської області.

16 Геркулес — латинська форма імені героя давньогрецької міфології Геракла — сина бога Зевса й дружини фіванського царя

Алкмени. Здійснив дванадцять подвигів. Ім'я стало символом надзвичайної фізичної сили, мужності, працьовитості.

17 Козак Мамай — ім'я не належить конкретній особі, а є традицій— ною назвою козака (з XVIII ст.— гайдамаки). На народній картині "Козак Мамай" зображено козака, який сидить, підібгавши ноги по-східному, палить люльку, грає на бандурі, поруч — кінь, прив'язаний до списа, дерево, на гілках якого розвішано зброю.

18 "С т у к-г рюк в віконечко, вийди, серце, на ґаночок, дай коню води!" — слова української народної пісні.

19 "Люлі-люлі, налетіли гул і..." — слова української народної колискової пісні.

20 ...хто й зарікався скоромне їсти...— їжа з м'яса, заборонена церквою для вживання у дні посту.

21 Олянівка, Попівк а.— Маються на увазі населені пункти Улянівка і Попівка, які входять до складу Наталинської сільської Ради Красноград — ського району Харківської області.

22 Петрівка — село, центр Петрівської сільської Ради Красноград— ського району Харківської області.

23 Обазівка — нині село Абазівка, яке входить до складу Миколаїв— ської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

24 Чумацький Шлях — світла туманна смуга, яку спостерігають на зоряному небі в ясні безмісячні ночі. Українська народна назва Молочного Шляху.

25 Г н и д я ч е, Вошиве — населені пункти Красноградського району Харківської області.

26 Червоний — тобто місто Червоноград.

27 ...в ос ьм ого вересня, в день народження пречистої діви Марії...— Церковне свято різдва пречистої Богородиці святкукалося 21 вересня за н. ст. (8 вересня за ст. ст.).

2 Псалтир — частина Біблії, що входить до Старого завіту; найповніше зібрання творів іудейської і християнської релігійної лірики. Приписується давньоєврейському царю Давиду, хоча за іншими джерелами належить не одному, а багатьом авторам.

29 "Я бачив, як вітер берізку зломи в..." — Точна назва романсу на слова Еолодимира Александрова "Я бачив, як вітер березу зломив".